

AKTUALIOJI SKAIDA IR JOS VAIDMUO BEI REIŠKIMO BŪDAI LIETUVIŲ KALBOJE

D. GIRDENIENĖ

Seniai žinoma, kad žodžių tvarka lietuvių kalboje gramatinės funkcijos neatlieka – neskiria vienų sakinių dalių nuo kitų¹. Paprastas eksperimentas su asmenimis, nemokančiais svetimų kalbų, tai patvirtina: tokie asmenys *Mobutu pasveikino Kasavubu* tipo sakinių visiškai nesupranta, nežinodami, su kokia intonacija jie būtų pasakyti, nes intonacinių priemonių, leidžiančių papildinį atskirti nuo veiksnio, nėra.

Ir vis dėlto nėra abejonės, kad žodžių tvarka lietuvių kalboje nėra chaotiška, kad ją reguliuoja tam tikri dėsningumai: kalba yra funkcinė sistema, ir elementų bei reiškinių, neatliekančių jokios funkcijos, joje negali būti. Iš tikrųjų, įsigilinus nors šiek tiek į faktus, paaiškėja, kad žodžiai sakinyje negali būti bet kaip išdėstyti. Kad sakinyje būtų suprantamas, pirmiausia tarp gramatiškai susijusių žodžių turi būti išlaikytas tam tikras atstumas ir išsidėstymas. Pavyzdžiui, toks sakinyje, kaip *Išsipuošęs į kambarį vyras įėjo gražųjį storas mūsų yra neįmanomas* – tiksliai jį suprasti ir išarti galima tik atitinkamai perstačius žodžius: *Į mūsų gražųjį kambarį įėjo išsipuošęs storas vyras*. Antra, aišku, kad regresyvinės konstrukcijos² sakinyje negali būti labai sudėtingos, viršyti normalios operatyvinės atminties apimtį³. Sakiniuose tos galimos regresyvinės konstrukcijos dažniausiai paverčiamos progresyvinėmis, keičiant žodžių tvarką: pavyzdžiui, keisti sakinio *Labai seniai pradėto darbo užbaigti negalėdamas, jis pasiprašė pagalbos* žodžių tvarką būtina, o pakeistas jo variantas – *Jis, negalėdamas užbaigti darbo, pradėto labai seniai, pasiprašė pagalbos*, yra žymiai „lengvesnis“ ir sklandesnis. Padeda žodžių tvarkos pakeitimai išvengti ir įvairių eufoninių sakinio nesklaidumų:

¹ Svarbesni darbai, kuriuose nagrinėjama lietuvių kalbos žodžių tvarka, yra šie: G. Ostermeyer, *Neue litauische Grammatik*, Königsberg, 1791, p. 179 tt.; Ch. Mielcke, *Anfangsgründe einer litauischen Sprachlehre*, Königsberg, 1800, p. 189 tt.; A. Schleicher, *Handbuch der litauischen Sprache*, Prag, 1856, p. 260 tt.; F. Kurschat, *Grammatik der litauischen Sprache*, Halle, 1876, p. 440 tt.; E. Schwentner, *Die Wortfolge im Litauischen*, Heidelberg, 1922; M. Durys, *Lietuvių kalbos sintaksė*, K., 1927, p. 80 tt.; Z. Kuzmickis, *Lietuvių kalbos sintaksė*, K., 1931, p. 137 tt.; Pr. Brenderis, *Baranausko stiliaus antiikiškumas*, „Athenaeum“, VIII, K., 1937, p. 72 tt.; J. Žiugžda, *Lietuvių kalbos gramatika*, II, *Sintaksė*, K., 1963, p. 133 tt.; J. Balkevičius, *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė*, V., 1963, p. 25 tt.; J. Pikčilingis, *Žodžių tvarka sakinyje*, „Kai kurie gramatikos ir stilistikos klausimai“, K., 1963, p. 64 tt.

² T. y. tokios konstrukcijos, kuriose gramatiniai ryšiai eina iš vėliau pasakytų žodžių į anksčiau pasakytus (rašytiniame tekste – iš dešinės į kairę).

³ Jas reguliuoja dėsningumas, žinomas V. Yngvės „gilumo“ hipotezės vardu (žr. B. Ингве, *Гипотеза глубины*, „Новое в лингвистике“, вып. IV, М., 1965, p. 126–138; Э. Миракян, *Испытание гипотезы глубины Ингве на материале армянского языка*, „Лингвистические исследования по общей и славянской типологии“, М., 1966; И. Ревзин, *Модели языка*, М., 1962, p. 141 tt.; E. Riesel, *Der Stil der deutschen Alltagsrede*, М., 1964, p. 155 tt.).

sakiniai *Kas Kasparui nepatiko, patiko man; Nusiunčiau broli į įstaigą, esančią Vilniuje* skamba žymiai geriau, pakeitus jų žodžių tvarką: *Kas nepatiko Kasparui, patiko man, Broli nusiunčiau į Vilniuje esančią įstaigą*.

Akivaizdus dalykas – ir tam tikros „nusistovėjusios“, „būdingos“ gramatinės žodžių tvarkos buvimas⁴; pavyzdžiui, neabejotina, kad derinamasis pažymins paprastai būna prieš pažymimąjį žodį, kad tarinio grupė dažniausiai eina po veiksnio grupės ir t.t.

Tačiau nesunku suvokti, kad visos čia suminėtos žodžių tvarkos funkcijos⁵ yra epizodinės ir neesminės: jomis negalima paaiškinti daugelio žodžių tvarkos ypatybių, o ypač tokių esminių sakinio komponentų, kaip veiksnys ir tiesioginis papildinys, veiksnio grupė ir tarinio grupė, išsidėstymo, nors kaip tik jų tvarka lietuvių kalboje, atrodo, yra labiausiai įvairuojanti ir reikšmingiausia. Juk aišku, kad sakiniai *Senis aria pūdyką* ir *Pūdyką aria senis*, pasakyti su ta pačia intonacija, skiriasi ne stilistine spalva, o reikšme: viename kalbama apie senį ir pasakoma, kad jis aria būtent pūdyką (o ne, pavyzdžiui, pievą ar plėšinį), o kitame – kalbama apie pūdyką ir pasakoma, kad jį aria būtent senis (o ne, pavyzdžiui, berniukas ar senė). Gramatinė šių sakinių sandara yra visai vienoda, tie patys jų dalių ryšiai, tas pats stilistinis nuspalvinimas, – vadinasi, juos turi skirti koks nors papildomas pakankamai svarus faktorius, reiškiamas žodžių tvarka.

Tas faktorius, remiantis kitų kalbų medžiaga, yra senokai atskleistas – tai vadinamoji sakinio aktualioji skaida⁶. Lietuvių kalbotyroje apie aktualiąją skaidą iki šiol specialiai niekas nėra rašęs⁷, nors susijusių su ja reiškinį pastebėta gana seniai. Pirmieji aktualiosios skaidos reiškiniai pastebėjo ir jos teoriją vystė jaunagramatikiai (H. Steinhals, H. Paulis, G. Gabelentzas ir kt.)⁸. Jais remdamasis, apie ją yra rašęs ir F. Fortunatovas⁹. Žodžių tvarkos tyrinėjimams ją pritaikė Prahos

⁴ Ypač svarbią reikšmę (net transformacinę e sintaksėje) gramatinei žodžių tvarkai skiria slovakų kalbininkas A. Isačenko (žr. A. Исаченко, О грамматическом порядке слов, „Вопросы языкознания“, 1966, № 6, p. 27 tt.). Bet lietuvių kalboje ji neatrodo labai svarbi, nes praktiškai nėra tokio žodžių išsidėstymo, kurio tam tikromis sąlygomis negalėtume pakeisti, iš esmės nepažeisdami žodžių ryšių.

⁵ Jų sąrašą galima gerokai pratęsti (pavyzdžiui, reiktų pridėti žodžių tvarkos pakeitimus ritmo ir tam tikros ilgų ir trumpų žodžių pusiausvyros sumetimais ir t.t.).

⁶ Terminas sudarytas pagal rusų kalbos *актуальное членение* ir čekų *aktuální členění*. Dar vartojami tokie terminai: funkcinė perspektyva (ček. *funkční perspektiva*, angl. *the functional sentence perspective*, vok. *die funktionale Satzperspektive*), rečiau vartojami terminai: komunikatyvinė skaida (rus. *коммуникативное членение*), kontekstinė skaida (rus. *контекстуальное членение*), žr. П. Адамец, Порядок слов в русском языке, Прага, 1966, p. 18, išn. 16; prasminė skaida (rus. *смысловое членение*), žr. К. Крушельницкая, Вопросы о смысловом членении предложения, „Вопросы языкознания“ 1956, № 5, p. 58 ir kt. Kitas galimas terminas – *aktualusis skaidymas* būtų ne toks patogus, nes šios rūšies veiksmažodžių abstraktai pirmiausia reiškia procesą.

⁷ Neskaitant kelių pranešimų VVU studentų mokslinėse konferencijose, žr. „VVU XX studentų mokslinės konferencijos pranešimų tezės, Filologija ir istorija“, Vilnius, 1967, p. 78; ten pat, 1968, p. 4–6.

⁸ Г. Пауль, Принципы истории языка, М., 1960, ir kt. Plačiau apie juos žr. E. Beneš, Die funktionale Satzperspektive (Thema-Rhema-Gliederung) im Deutschen, „Deutsch als Fremdsprache“, Leipzig, 1967, №1, p. 23 tt. ir Ю. Попов, Предложение и коммуникация в психологическом синтаксисе, „Язык и стиль“, М., 1965, p. 96 tt.

⁹ Ф. Fortunatov, Избранные труды, II, Москва, 1957, p. 447 tt.

lingvistinė mokykla, ypač žymusis jos atstovas V. Mathesius¹⁰. Daug darbų aktualiosios skaidos klausimu pasirodė pokario metais¹¹. Iš jų ypač vertas dėmesio labai originalus A. Melniūko darbas¹², kuriame aktualiosios skaidos klausimai vykusiai susieti su tradicine „sintagmų“ (t.y. kalbos taktų) teorija. Aktualiosios skaidos problematiką iš daugiau ar mažiau psichologinės plotmės jis perkelia į grynai lingvistinę¹³.

Minėtuose aktualiosios skaidos tyrinėjimuose yra gana skirtingų požiūrių bei terminų, bet esminiai jos klausimai, nagrinėjami šiame straipsnyje, maždaug vienodai suprantami visų tyrinėtojų.

Kaip matėme aukščiau, du sakiniai, kurių žodžiai ir gramatiniai ryšiai visiškai vienodi, gali skirtis komunikatyviniu atžvilgiu – perduoti gerokai skirtingą informaciją. Ta pati sakinio dalis ar sintagma¹⁴ viename sakinyje gali turėti pagrindinį informacijos krūvį, reikšti tai, kas svarbu ir aktualu klausytojui ar sakytojui, o kitame tokios pat gramatinės ir leksinės sandaros sakinyje būti tik pasakymo išieities tašku ar jungiamąja grandimi, siejančia tą sakinį su ankstesniais sakiniais arba situacija ir neperduodančia beveik jokios aktualios (t.y. klausytojui ar skaitytojui nežinomos ar įdomios) informacijos. Tai ypač matyti tokiose sakinių grupėse, kur ankstesni sakiniai yra kontekstas vėlesnių sakinių atžvilgiu. Plg. [*Pas mus daug varnų, šarkų, pelėdų*]¹⁵. *Šarkos dažniausiai veisiasi eglynuose. Pelėdos suka lizdus drevėtuose medžiuose. Varnoms labiausiai patinka krūmai. [Pas mus daug krūmų, eglynuų, ir drevėtų medžių.] Eglynuose dažniausiai veistasi šarkos. Krūmai labiausiai patinka varno ms. Drevėtuose medžiuose suka lizdus pelėdos.* Perkelti antrosios grupės sakinius į pirmą kontekstą arba pirmosios grupės sakinius į antrąjį kontekstą, nekeičiant intonacijos, neįmanoma: vietoj nuo-

¹⁰ Žr. pvz.; V. Матезиус, О так называемом актуальном членении предложения, „Пражский лингвистический кружок“, М., 1967; t.p. aut., Основная функция порядка слов в чешском языке (ten pat); t.p. aut., Язык и стиль (ten pat).

¹¹ Žr. pvz., K. Boost, Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes, Berlin, 1955; К. Крушельницкая min. veik.; И. Располов, Актуальное членение предложения, Уфа, 1961; Ф. Данеш, К вопросу о порядке слов в славянских языках, „IV, Международный съезд славистов, Материалы дискуссии“, 2, М., 1962; П. Адамек, min. veik.; И. Ковтунова, Принципы словорасположения в современном русском языке, „Русский язык. Грамматические исследования“, М., 1967; A. Buttke, Gesetzmäßigkeiten der Wortfolge im Russischen, Halle (Saale), 1969.

¹² А. Мельничук, Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках, Киев, 1958.

¹³ Reikia pasakyti, kad tas darbas nėra susila ukęs tokio dėmesio, kokio jis iš tikrųjų nusipelno (tai rodytų gana nepalankios kritinės pastabos IV slavistų suvažiavime, žr. „IV Международный съезд славистов, Материалы дискуссии“, 2, М., 1957, p. 267 t.).

¹⁴ Sintagma čia vadinamas žodžių junginys, plg. G. Hammarström, Linguistische Einheiten im Rahmen der modernen Sprachwissenschaft, Berlin – Heidelberg – New-York, 1966, p. 46 tt.

¹⁵ Čia ir toliau laužtiniuose skliaustuose patei kiamas kontekstas, o informatyvieji sakinio elementai išretinami.

seklios kalbos gautume nesusijusių sakinių rinkinį. Taip yra todėl, kad sakinių formą čia griežtai reguliuoja tam tikras dėsningumas: jis kategoriškai reikalauja, kad esamomis intonacinėmis sąlygomis informatyvieji sakinio elementai eitų po neinformatyvių, iš konteksto aiškių elementų. Panašius santykius pastebėsime ir neišplėstiniuose sakiniuose, susidedančiuose bent iš dviejų žodžių, jeigu tik jie perduoda konkrečią informaciją. Pavyzdžiui, sakiniu *Prasidėjo diena* pasakoma, kad prasidėjo, būtent *diena* (o ne vakaras ar lietus), o sakiniu *Diena prasidėjo* – kad diena būtent *prasidėjo* (o ne pasibaigė ar pasidarė nuobodį). Pirmuoju atveju informatyvus yra žodis *diena*, o antruoju – *prasidėjo*.

Tas dviejų informacijos krūvio atžvilgiu nelygiaverčių komponentų kontrastas sakinyje ir yra jo aktualioji skaida¹⁶. Tas sakinio komponentas, kuriuo pasakoma tai, *apie ką* sakinyje kalbama ir kuris rodo sakinio ryšį su kontekstu bei situacija, vadinamas tema, o tas komponentas, kuriuo pasakoma tai, kas kalbama apie temą, perteikiama konkreti, aktuali informacija, – rema¹⁷.

Kaip jau minėta, nustatyti konkretaus sakinio komponento (žodžio ar sintagmos) priklausymą temai ar remai dažniausiai padeda kontekstas ir situacija: tai, kas žinoma iš konteksto ar situacijos, beveik visada yra tema, o tai, kas nežinoma, rema¹⁸. Padeda temą bei remą išskirti ir klausimai apie nagrinėjamo sakinio turinį: ta atsakymo dalis, kuri užima klausiamojo žodžio vietą, yra rema, o visi likusieji žodžiai – tema. Pavyzdžiui, sakinyje *Viskas žmogui* žodis *viskas* bus tema, jeigu tuo sakiniu atsakoma į klausimą *Kam viskas?*, ir rema, jeigu atsakoma į klausimą

¹⁶ Nors reiškiny yra visai aiškus, bet tikrai gerų jo apibrėžimų iki šiol nėra. Pavyzdžiui, čekų kalbininkas P. Adamecas ją apibrėžia taip: „Актуальное членение предложения – это организация предложения в целях передачи актуальной информации“ – П. Адамец, *min. veik.*, p. 19; I. Kovtunova duoda tokį apibrėžimą: „Членение предложения в зависимости от его коммуникативного задания данной речевой цепи называется актуальным членением“, И. Ковтунова, *min. veik.*, p. 101–102. (Plg. dar O. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, М., 1966, p. 37).

¹⁷ Žinomi ir kiti terminai: tema – pagrindas (ček. *základ*, *východisko*, rus. *основа*, angl. *topic*), „duota“ (rus. *данное*), žr. К. Крушельницкая, *min. veik.*, p. 58; psichologinis veiksnys, psichologinis subjektas, žr. В. Адмони, *Введение в синтаксис современного немецкого языка*, М., 1955, p. 266; leksinis veiksnys, žr. А. Смирницкий, *Синтаксис английского языка*, М., 1957, p. 61; rema – branduolys (ček. *jádro*, rus. *ядро*, ang. *comment*) „пауза“ (rus. *новая*), psichologinis tarinys, psichologinis predikatas, predikuojamoji dalis (rus. *предсказуемая часть*, žr. И. Распопов, *min. veik.*, p. 56). Temą ir remą, kaip svarbiausius sakinio komponentus, skiria visos pasaulio kalbos, žr. Ch. F. Hockett, *The Problem of Universals in Language*, „Universals of Language“, II Edition, Massachusetts, 1966, p. 23.

¹⁸ Sakinyje, turinčiame formą $f_1(x_1)$, žodis ar sintagma f_1 yra rema kontekste $f_2(x_2)$ ir x_1 yra rema kontekste $f_1(x_1)$, žr. U. Weinreich, *On the Semantic Structure of Language*, „Universals of Language“, II Edition, Massachusetts, 1966, p. 202, 40 išn.

simą Kas žmogui? Vadinasi pradžioje (p. 36) pateiktame pirmame sakinyje *Senis aria pūdyką* rema yra *pūdyką*, nes tuo sakiniu atsakoma į klausimą: Ką senis aria?, o antrajame – *senis*: čia lyg atsakome į galimą klausimą: Kas aria pūdyką? Panašiai galima nagrinėti kiekvieną taisyklingą lietuvių kalbos sakinį, jeigu tik jis nėra abstraktus sintaksinių ryšių pavyzdys, o perduoda konkrečią informaciją.

Aktualioji skaida reiškia įvairiomis priemonėmis: tam tikrais intonaciniais požymiais, žodžių tvarka, dalelytėmis ir t.t. Sakytinėje kalboje svarbiausia aktualios skaidos reiškinio priemonė yra intonaciniai požymiai.

Kiekvienoje išbaigtoje konstatuojamoje frazėje¹⁹, susidedančioje iš dviejų žodžių, vienas žodis būtinai tariamas su krintančia intonacija, pvz.: *Gryta nutilo* ↘ || (SB, 50); *Nešėjai* ↗ | *sustojo* ↘ || (CS, 197); *Buvo* ↗ | *pusiaugavėnis* ↘ || (KS, 107); *Praėjo* ↗ | *savaitė* ↘ || (CVI, 330); *Prasideda* ↗ | *revanšas* ↘ || (CMD, 276); *Pertraukėlė* ↗ | *baigėsi* ↘ || (R); *Bet mergaitė* ↗ | *nemirė* ↘ || (SB, 52); *dalis* ↗ -*gi* | *likė* ↘ || (M). Tokį kritimą randame ir frazėse, susidedančiose iš vieno žodžio, todėl jį galima laikyti frazės kirčiu²⁰. Kai tą kirtį turi ne antrasis, bet pirmasis žodis, balsas ne tik nuleidžiamas, bet ir gerokai sustiprinamas. Antrasis žodis tada tariamas žemu monotonišku balsu – lyg pridurtinis ar įterptinis elementas. Ramioje pasakojamoje kalboje dažniausiai kirčiuojamas antrasis žodis, dialogo (ypač atsakymuose į klausimus) ir emocijoje bei ekspresyvioje kalboje – pirmasis, pvz.: *Girėnas* ↘ *sugrižo* || (DŽ, 205); *Į marias* ↘ *plaukė* || (SD, 44); *Popiežių* ↘ *mačiau* || (L-ŽB, 113); *Pinigus* ↘ *taupom* || (B); *viešnios* ↘ *paduoda* || (R); *Į pavasari* ↘ *virto* || (KS, 107); *smūlkė* ↘ *atmėn* || (T); *grait* ↘ *atājā* || (M). Nekirčiuotas žodis, eidamas prieš frazės kirtį, neretai tariamas su kylančia intonacija, kartais ir kiek sulėtintu tempu: *Antanėlis* ↗ | *neatsako* ↘ || (CMD, 276); *Petras* ↗ | *atsistojo* ↘ || (CSD, 45); *Pagaliau* ↗ | *prabyla* ↘ || (SB, 51); *Nepakenčiu* ↗ | *minios* ↘ || (B); *netrūkst* ↗ | *niėka* ↘ || (T); *raik'a* ↗ | *supracimā* ↘ || (M). Tuo atveju tarp abiejų žodžių atsiranda aiškesnė ar ne tokia aiški pauzė.

Iš pavyzdžių matyti, kad frazės kirtį šio tipo frazėse turi rema, o neintonuota arba kylanti frazės dalis reiškia temą. Frazė *Gryta nutilo* ↘ || eina po Grytos pasakojimo ir, be to, atsako į galimą klausimą: Ką padarė Gryta? Kitos minėtos frazės

¹⁹ Šis terminas atrodo tikslesnis, negu sakiny, nes sakytinėje kalboje gramatinis sakiny dažnai skaidomas į kelis savarankiškus intonacinius vienetus – frazes, pvz.: *Bet turėjo dar švelnų balse-lį* ↘ ||, *todėl vieną svajonę* | *pakeitė kita* ↘ ||: *ėmė mokytis* ↗ | *ir dabar* ↗ *dar tebesimoko* | *dainuoti* ↘ || (KT, 137) ir t.t. (Frazių ribos ir svarbiausi intonacijų elementai šiame straipsnyje žymimi iš klausos pagal atitinkamų radijo bei televizijos laidų, kasdieninės buitinės kalbos bei vienos filosofijos istorijos paskaitos magnetofono įrašus.)

²⁰ Plačiau vartojamas loginio kirčio terminas, bet jis nėra toks geras dėl nelingvistinės pirmosios dalies. – Čia reikia pabrėžti, kad tas kirtis nėra dinaminis: balso stiprumas gali būti tik lydimasis, o ne esminis jo požymis (esmę sudaro tono nuleidimas).

atsako atitinkamai į tokius galimus klausimus: Ką padarė nešėjai? Kas buvo? Kas praėjo? Kas prasideda? Kas baigėsi? ir t.t.

Palikę tų frazių intonacinę schemą nepakeistą (t.y. frazės kirtį fiksuotą atitinkamai pirmame ar antrame žodyje, o kylančią intonaciją pirmame) ir sukeitę žodžius vietomis, gausime naujas frazes: *Nutilo Gryta* ↘ ||; *Sustojo* ↗ | *nešėjai* ↘ ||; *Pusiaugavėnis* ↗ | *buvo* ↘ ||; *Savitė* ↗ | *praėjo* ↘ ||; *Revanšas* ↗ | *prasideda* ↘ ||; *Baigėsi* ↗ | *pertrauka* ↘ || ir t.t., atsakančias jau į visai kitus klausimus. Pavyzdžiui, Kas nutilo? Kas sustojo? Kas atsitiko su savite? ir t.t. Po Grytos pasakojimo frazė *Nutilo Gryta* ↘ || skambėtų visai neįmanomai: ji reikalauja visai kito konteksto (pvz., „*Visi dar kalbėjo. Kažkas pasakė: „Kas nutils, tas kaltininkas“ ir pan.*).

Iš esmės tuos pačius elementus – frazės kirtį, intonacinį kilimą ir pauzę – rasime ir sudėtingesnėse frazėse, tik jose prie centrinių, aiškia krintančia ir kylančia intonacija išskiriamų žodžių, būna prisišlieję periferinių, palyginti monotonišku balsu tariamų elementų: *Tuomet* ↗ *Antanėlis* | *tikrai* ↘ *ima verkti* || (CMD, 276); *Vienas nulis* ↗ | *pirmauja Vilniaus „Elektronas“* ↘ || (R); *Jis jau seniai šlaistosi* ↗ | *tamstos dvare* ↘ || (L-ŽB, 100); *Iki rungtynių pabaigos* ↗ | *lieka keturiolika minučių* ↘ || (R); *Kasdien* ↗ *pilnėjo* | *jaunavedžių laimė* ↘ || (CVI, 341); *Pradeda* ↗ *Bergsonas* | *nuo intelekto kritikos* ↘ || (FI). Atkarpa²¹, turinti frazės kirtį, ir čia eina rema (Nuo ko pradeda Bergsonas?), o atkarpa, turinti žodį, tariamą su kylančia intonacija, – tema (kad Bergsonas pradeda, aišku iš ankstesnio dėstymo, pvz., tokių frazių, kaip [*Didelės reikšmės Bergsonui turėjo* ↗ | *praeities mistinė* ↗ | *individualistinė ir iracionalistinė filosofija* ↘ ||]).

Tik čia aiškiau matyti, kad kylanti intonacija charakterizuoja tą temos žodį, kuris nėra aiškus iš konteksto. Temos viduje jis funkcionuoja lyg jos „rema“: tema *Pradeda* ↗ *Bergsonas* | atrodo lyg išvesta iš savarankiškos frazės *Bergsonas pradeda* ↘ || ar *Pradeda* ↘ *Bergsonas* ||. Tais atvejais, kai tarp temos žodžių nėra tiesioginio gramatinio ryšio, ji atrodo lyg sudėta iš dviejų temų: *Tokia staigmena daugelį* ↗ | *mustebino* ↘ || (CVI, 340); *on(s) – sąva vāka* ↗ | *jug i neturiėje* ↘ || (T); *Jis šiandien* ↗ | *atsilygino* ↘ *šiek tiek* || (B); *Valdininkas* ↗ *savo namuose* | *darė remontą* ↘ || (CVI, 341). Neretos ir frazės, turinčios kelias ir prasmės, ir intonacijos atžvilgiu visai savarankiškas temas, pvz.:

Bartkų ↗ | *nuvedė nuo kranto* ↗ | *vyrų* ↘ || (CS, 197); *Pradžiai* ↗ | *reikia poneliams* ↗ | *baimės* ↘ | *įvaryti* || (L-ŽB, 87); *Dabar Bergsonas* ↗ | *gyvenimą palygina* ↗ | *su patrankos sviediniu* ↘ || (FI).

Panašūs santykiai yra ir frazės atkarpoje, sudarančioje remą: nekirčiuoti žodžiai dažnai atrodo lyg tos atkarpos „tema“, o žodis, turįs frazės kirtį, – „rema“.

²¹ Tas atkarpas galima vadinti taktais (atitinka L. Ščerbo ir kitų rusų kalbininkų „sintagmas“), o intonacijos kilimą ar kritimą jose – takto kirčiu (plg. O. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966, p. 468).

Tokios remos, kaip *Dabar* ↗ | *jis nebesijuokė* ↘ || (BPV); *Žalgiriečiams* ↗ | *atitenka kamuolys* ↘ || (R); *Ir Marei* ↗ | *gimė mergaitė* ↘ || (SB, 52), atrodo lyg išvestos iš savarankiškų frazių: *Jis nebesijuokė* ↘ || ; *Atitenka* ↗ | *kamuolys* ↘ || ; *Gimė* ↗ | *mergaitė* ↘ || . Tačiau frazių, kuriose būtų dvi daugiau ar mažiau savarankiškos remos, nepasitaiko, nes svarbiausias jų požymis — frazės kirtis — yra ir frazės savarankiškumo požymis.

Temos ir remos centrinių žodžių vieta frazėje nėra fiksuota. Neutraliausia ir logiškiausia yra tokia sakinio intonacija, kur temos ir remos centrai būna atitinkamų sakinio atkarpų pabaigoje²², pvz.: *Vienas nulis* ↗ | *pirmauja Vilniaus „Elektro-nas“* ↘ || (R); *Iki rungtynių pabaigos* ↗ | *lieka keturiolika minučių* ↘ || (R); *Narodni-kų pažiuros į istoriją* ↗ | *laikomos istoriniu idealizmu* ↘ || (FI). Kai jie yra kitose pozicijose, frazės yra visada ekspresyvesnės, plg.: *Tas teiginys įrodomas* ↗ | *labai paprastai* ↘ || *Tas teiginys įrodomas* ↗ | *labai* ↘ *paprastai* || ; *Tas teiginys* ↗ | *įrodomas* | *labai paprastai* ↘ || ; *Tas teiginys* ↗ | *įrodomas* | *labai paprastai* ↘ || ; *Tas teiginys* ↗ | *įrodomas* | *labai* ↘ *paprastai* || *Tas* ↗ | *teiginys įrodomas* | *labai* ↘ *paprastai* || . Todėl šnekamojoje kalboje, kuriai praktiškai visada būdingas didesnis ar mažesnis ekspresyvumas, remos centras dažniausiai būna priešpaskutinėje pozicijoje, o temos — pačioje frazės pradžioje²³, pvz.: *Šiandien* ↗ | *jis man* | *tiesiai* ↘ *pasakė* || (B); *Man* ↗ | *pradėjo* | *įgristi* ↘ *šis pigus farsas* || (CVI, 330); *Mūsų* ↗ | *M.* | *tai gudriau* ↘ *daro* || (B); *Iš mūsų* ↗ | *buvo* | *mokyklos* ↘ *išvaryta gėdingai* || (B).

Po remos centro einą žodžiai dažniausiai tik paryškina, patikslina tą centrą — pagrindinę, svarbiausią mintį pasakantį žodį: *Štai tas ponelis* ↗ | *pažįsta* ↘ *mane* || (L-ŽB, 111); *Aš* ↗ | *jau* | *seniai* ↘ *apsisprendžiau* || (DŽ, 212); *Jis šiandien* ↗ | *atsilygino* ↘ *šiek tiek* || (B). Ryšys tarp komponentų čia glaudesnis, negu analogiškose konstrukcijose... *mane pažįsta* ↘ || ; ...*apsisprendžiau seniai* ↘ || ... *šiek tiek atsilygino* ↘ || . Periferinis žodis čia atrodo lyg pridurtinis temos tęsinys, dažniausiai aiškus iš konteksto: pirmuoju atveju buvo kalbama apie kalbos adresatą, antru atveju — apie apsisprendimą, trečiu atveju *šiek tiek* tik patikslina, apriboja remos centru pasakytą mintį. Todėl visais atvejais periferinius žodžius galima praleisti, iš esmės nepakeičiant frazių turinio: *Štai tas ponelis* ↗ | *pažįsta* ↘ || (ką pažįsta — pasako kontekstas), *Aš* ↗ | *jau* | *seniai* ↘ || (kad apsisprendžiau — aišku iš konteksto), *Jis šiandien* ↗ | *atsilygino* ↘ || . Maždaug tą patį galima pasakyti ir apie temos centro pradinę ir galinę padėtį.

²² Plg. Z. Hlavsa, Sborník na počest R. Jakobsona, „Slovo a slovesnost“, XXX (4), 1969, p. 405 (pastabos apie F. Danešo ir A. Isačenkos straipsnius).

²³ Plg. П. Адамец, min. veik., p. 69.

Reikšmės čia gali turėti ir fonetiniai faktoriai: frazės kirtis ir intonacinis kilimas priešpaskutinėje pozicijoje suvokiamas lengviau, negu frazės ar jos pirmojo takto pabaigoje. Ypač tai pasakytina apie tuos žodžius, kurie baigiasi kirčiuotu skiemeniu.

Palikus frazės kirtį toje pačioje vietoje ir pakeitus žodžių tvarką, frazės aktualioji skaida ir jos turinys kinta, plg. *Dabar* ↗ | *jis nebesijuokė* ↘ ||: *Dabar* ↗ | *nebesijuokė jis* ↘ ||; *Netrukus* ↗ | *visi sugulė* ↘ || *Netrukus* ↗ | *sugulė visi* ↘ ||; *Ir Marei* ↗ | *gimė mergaitė* ↘ ||: *Ir Marei* ↗ | *mergaitė gimė* ↘ ||. Visos tokių frazių poros perduoda gerokai skirtingą informaciją, nes vienu atveju akcentuojami vieni žodžiai, kitu kiti. Prieš frazę *Dabar* ↗ | *jis nebesijuokė* ↘ || buvo pasakyta, kad jis, Rapolas, nusijuokė, todėl ta fraze norima pasakyti, kad veikėjo būseną pakito, – jis nebesijuokė, sėdėjo tylus. Fraze *Dabar* ↗ | *nebesijuokė jis* ↘ || būtų pasakyta visai kita mintis: kiti gal dar ir juokėsi, nebesijuokė būtent jis (o ne kas nors kitas²⁴). Frazė *Netrukus* ↗ | *visi sugulė* ↘ || eina tokiaame kontekste [*Pasakotojas, gyvai ir sultingai perdavęs smuklininko kalbą, nutilo. Tylėjo ir kiti.*], kuriame frazė *Netrukus* ↗ | *sugulė visi* ↘ || skambėtų nenatūraliai: ji galėtų eiti tik maždaug tokiaame kontekste [*Daugelis gulėjo. Keli dar tik rengėsi.*] *Netrukus* ↗ | *sugulė visi* ↘ ||. Fraze *Ir Marei* ↗ | *gimė mergaitė* ↘ || pasakoma bendro pobūdžio informacija: prieš tai buvo pasakyta: [*Baisus tai buvo Marei vakaras. Ji šaukėsi pagalbos, bet visi buvo ją apleidę*] (kas atsitiko Marei?) *Ir Marei* ↗ | *gimė mergaitė* ↘ ||. Kita fraze – *Ir Marei* ↗ | *mergaitė gimė* ↘ || perduodama dalinė, labai konkreti informacija – ji galėtų eiti tik maždaug tokiaame kontekste: [*Visi sakė, kad mergaitė negims, bet Marė vis tvirtino, kad gims*]. *Ir Marei* ↗ | *mergaitė gimė* ↘ ||.

Kaip matome, frazės intonacija ir žodžių tvarka yra nepaprastai glaudžiai susiję dalykai: tie reiškiniai drauge sudaro bendrą svarbiausią aktualiosios skaidos reiškimo priemonę – linijinę – intonacinę frazės struktūrą²⁵. Ypač aiškiai tos struktūros formą ir vaidmenį rodo frazės, turinčios kirtį pačioje pradžioje. Jos gali būti išvedamos iš normalių visus intonacijos elementus turinčių frazių: užtenka remos atkarpą su visu kirčiu perkelti į temos atkarpos vietą (t.y. sukeisti temą ir remą vietomis). Tuo atveju temos kirtis ir pauzė išnyksta, frazės kirtis tariamas stipresniu balsu, o visų kitų žodžių tonas pasidaro monotoniškas ir žemas, pvz.: *Tie* ↗ | *laikai* | *nebesugrįš* ↘ || (L-ŽB, 123) → *Nebesugrįš* ↘ | *tie laikai* ||; *O* galėjo ↗ | *būti* | *ir įvartis* ↘ || (R) → *O* | *ir įvartis* ↘ | *galėjo būti* ||; *Aš* ↗ | *tau* | *dar* ↘ | *kai ką papasakosiu* || (SB, 51) → *Dar* ↘ | *kai ką papasakosiu* | *aš tau* ||; *Nuo brolių sielininkų* ↗ | *nesišalino* ↘ || (CSD, 42) → *Nesišalino* ↘ | *nuo brolių sielininkų* ||; *Čia* ↗ | *jau* | *nekritinis* ↘ | *metodas* || (FI) → *Nekritinis* ↘ | *metodas* | *čia jau* ||.

Palyginus tas frazes, matyti, kad jos skiriasi ne tik intonacija, bet ir ekspresyvumu: svarbiausia mintis antrosiose frazėse pasakoma iš karto, be jokių įžangų, kalbėtojas (ar rašytojas) čia lyg skuba pasakyti tai, kas jam rūpi, kas jį jaudina. Taigi ekspresyvumo požiūriu tokios frazės yra žymėtos ir griežtai skiriasi nuo atitin-

²⁴ Gerą situaciją ir kontekstą tokiai frazei ([...] *nebesijuokė jis* ↘) sugalvoti nelengva.

²⁵ Plg. П. Адамец, min. veik., p. 48 tt.; ten vartojamas terminas *linijinė-dinaminė struktūra*.

kamų nežymėtų frazių, turinčių temos atkarpą pradžioje²⁶. Tą ypač gerai rodo sportiniai reportažai: juose greitai kintanti jaudinanti situacija versta verčia pranešėjus visą dėmesį skirti esminiams momentams, o kitus pasakyti tik probėgom: *Petraitienė buvo prie tinklo* || ; *Matveičenkova paduoda* || ; *Nepavyko išgelbėti padėties* || ; *Svečių kamuolys* || ; *Keturiolika su puse minutės iki pirmojo kėlinio pabaigos* || ; *Keturi trys pirmąja „Žalgiris“* || ; *Salyklienė metė* || ; *Pavojingai buvo perduodamas kamuolys* || ; *Vaitiekūnaitei neverta taip rizikuoti* || ; *Laimingai baigėsi „Žalgiriui“* || . Šio tipo kalboje žodžių tvarka tema-rema (T–R) pasitaiko tik ten, kur ne reaguojama į konkrečias situacijas, o pasakojama apie varžybas ir jų dalyvius apskritai: *Iki rungtynių pabaigos lieka keturiolika minučių* || *Jeigu žinoma, nebus pratęsimo* || *Jeigu Kišiniovo „Moldovos“ futbolininkai nepasieks atsakomojo įvarčio ir nepakeis rezultato* || ; *Supažindinsiu su Vilniaus „Elektrono“ komanda* || . *Tai gana jaunas kolektyvas* || . *Amžiaus vidurkis | dvidešimt vieni metai* || . Tokio tipo frazės (t.y. su remos centru pradžioje) dažnos ir buitinėje kalboje²⁷: *Močiutė gal grįžta* || ; *Tai va kokie dalykai* || ; *Kelnytės tavo gražios* || ; *Tai labai nelaimingas buvo* || ; *Gal manęs nebus už trijų dienų jau* || ; *Tai man baisiai jau neišdildomą išpūdį paliko* || , taip pat ją imituojančiuose grožinės literatūros (beletristikos ir dramų) dialoguose. Klasikinis pavyzdys galėtų būti ši ištrauka iš P. Cvirkos „Vedybų istorijų“²⁸: – *Na taip ponas...* || , *į kapus nuvarė* || . *Tą, kur pirma vedė, iš užužerių* || , *rauplėta buvo ir kurtinė* || . *Per triūbelę jis su ja kalbėdavosi* || *Nepagyveno jis su ja metų* || , *po krūtine ylą suvarė ir palaidojo* || . *Paskum antrą susirado* || , *seną* || . *Ta lėles vis rėdė* || . *Sako, ar dvi dėžes su kraičiu tų lėlių atsivežė* || . *Iš didelio dvaro ją paėmė* || . *Ir šitąją nukėglino, vis su yla* || . *O kaip jis abi mylėjo, kad būt matė!* || *Ant rankų nešiojo* || . Čia tobulai perteikiamas liaudies šnekamajai kalbai būdingas polinkis įdomiausius, keisčiausius dalykus (triūbelė, lėlės, dvaras) iškelti į pirmąją vietą, juos ypatingai pabrėžti.

Tokia žodžių tvarka grožiniuose kūriniuose vartojama ir kitais sumetimais. Ji verčia skaitytoją atsakyti šaltos logiškos intonacijos, todėl labai tinka įvairioms emocijoms perteikti, sukurti dinamišką ir veržlų kalbos ritmą: *Nepavijo bernelio kryžiuočiai. Brido bernelis gilun Nemunėlin. Nemunėliu plaukė kitan*

²⁶ V. Mathesius pirmojo tipo žodžių tvarką vadina subjektyvia, o antrojo (tema-rema) objektyvia (žr. В. Матезнус, О так называемом..., p. 244, t.p. aut., Основная функция..., p. 252. Tie terminai gerai atspindi, pavyzdžiui, tą faktą, kad dalykinėje ir mokslinėje kalboje įmanomos tik tema-rema tipo frazės, o emocijoje kalboje absoliučiai dominuoja frazės su remos centru pradžioje. Tačiau tuos klausimus reikėtų panagrinėti atskirai.

²⁷ Tokia žodžių tvarka visai dėsningai vartojama tada, kai nekantriai ar pikta kartojama tai, kas buvo jau pasakyta: *Paimk tą* || – *Ką sakai?* || – *Tą, sakau, paimk* || ; *no-juq-ons-palėikt* || | *čistá kl'únkis* || ; *jug čistá kl'únkis óns-palėikt* || (T).

²⁸ Skaitė akt. J. Čepaitis (1969.III.14).

kraštelin. Nuvargęs buvo bernelis, sraivios buvo vilnelės, toli nunešė Zubrį, kol išplaukė jis kitam krašte. Negreitai grįžo Merkinėn nuvargęs bernelis, tik saulei ankstų rytą tekant (KDŠ,38); Plačiai iškriko žmonės visi po girias; daugel jie pašovė stirmų, daugel jie nudūrė briedžių (KDŠ, 35). Perkėlus remą į šių sakinių pabaigą, beveik visai netenkama ir emocinio nuspalvinimo, ir ritmo, būdingo tokio tipo kūriniams, plg.: Po girias visi žmonės plačiai iškriko ir t.t.

Mokslinėje (ir apskritai dalykinėje) kalboje (ypač rašytinėje) frazės su remos centru pradžioje yra visai negalimos; jose remos (ir frazės) centras būna tik antroje frazės dalyje. Sukeitę temos ir remos atkarpas vietomis tokiuose mokslinio stiliaus sakiniuose, kaip [Ši Beltramio teorema to laiko matematikų tarpe padarė didelį įspūdį.] Tačiau ši teorema turi ir silpną vietą (KGP,171)→ Tačiau ir silpną vietą ši teorema turi; [Baltų kalbose taip pat randama atematinių veiksmažodžių:] ypač daug jų, palyginus su kitomis gyvomis ide. kalbomis, yra išlaikiusi lietuvių kalba. Labai gausu atematinių veiksmažodžių senuosiuose lietuvių raštuose. Atskiri veiksmažodžiai, įvairios jų kontaminacinės formos pasitaiko dar ir šiandieninėje kalboje (GK,80)→ lietuvių kalba ypač daug jų [...] yra išlaikiusi. Senuosiuose lietuvių raštuose (↘) labai gausu atematinių veiksmažodžių. Dar ir šiandieninėje (↘) kalboje atskiri veiksmažodžiai, įvairios jų kontaminacinės formos pasitaiko, gauname esamame kontekste neįmanomus pasakymus. Tai ir suprantama, nes dalykiniam stiliui svetimos ekspresyvos ir emociingos intonacijos, kurios būtinai turi atsirasti, perkėlus remos centrą į pradžią.

Nėra visai aišku, ar galima *Nebesugrįš* ↘ *tie laikai* || ir *Tie ↗ laikai* | *nebesugrįš* ↘ || tipo frazės laikyti tos pačios frazės ekspresyviniais variantais, turinčiais tą pačią aktualiąją skaidą. Dage-
lis kalbininkų į šį klausimą atsako teigiamai⁹⁰. Vienas kitas tyrinėtojas mano, kad tokios frazės skiriasi ir aktualiąja skaida⁹⁰. Plačiau sustoti prie šių dalykų neleidžia straipsnio apimtis, bet vis dėlto pasakytina, kad antroji nuomonė atrodo patikimesnė, nes frazėse, turinčiose kirtį pradžioje, iš tikrųjų nėra jokios įžangos, taigi ir temos. Čia iš karto kalbama apie kirčiuotąjį žodį, ir viskas, kas svarbu, apie jį pasakoma. Visi kiti žodžiai, rodos, yra tik sudėtinės remos pridurtiniai elementai, patikslinantys turinį, iš'ėsmės pasakytą kirčiuotuojų žodžiu. Be to, laikydami frazės tema elementus, einančius po remos centro, turėtume remą ir temą traktuoti ne kaip lingvistinius, o kaip psichologinius sakinio elementus, nes objektyvūs lingvistiniai požymiai leidžia skirti temą ir remą tik tema-rema tipo frazėse. Bet visi šie klausimai reikalingi išsamesnio tyrinėjimo.

Taigi frazės aktualioji skaida reiškia dviem būdais: intonacinėmis priemonėmis ir žodžių tvarka. Kai intonacija pastovi, aktualiąją frazės skaidą galima pakeisti, keičiant žodžių tvarką; kai žodžių tvarka pastovi, aktualiąją skaidą galima

⁹⁰ И. Распопов, Актуальное членение..., p. 114; П. Адамец, min. veik., p. 72; И. Ковтунова, Принципы словорасположения..., p. 128.

⁹⁰ А. Бельский, Интонация как средство детерминирования и предцирования в русском языке, „Исследования по синтаксису русского литературного языка“, М., 1956, p. 188 tt. С. Ebeling, Subject and Predicate, especially in Russian, s'Gravenhage, 1958 (cit. pagal П. Адамец, min. veik., p. 9).

pakeisti, keičiant intonaciją (t.y. frazės kirčio ir kylančios intonacijos padėtį). Tų priemonių iš esmės pakanka visiems aktualiosios skaidos niuansams perteikti. Vis dėlto kalboje vartojama nemaža ir pagalbinių priemonių³¹, paryškinančių reimą arba temą.

Prieš reimą, išreikštą daiktavardžiu, dar gali eiti įvardžiai *toks, tokia, vienas, viena*, atliekantys „nežymimojo artikelio“ funkciją. Pagrindinė tokių „artikelių“ vartojimo sfera – tarminė ir tautosakinė kalba; pavartoja juos ir autoriai, kilę iš atitinkamų tarmių. Pavyzdžiai: *Gyveno seniau toks gaspadorius* (LTIV, 230); *Kitąsyk buvo tokia žmona su dukterimi* (LTIH, 561); *Gyveno vienas žūklėjas su savo pačia* (LTIH, 250); *Ėi-būva* / *tuks mestėlis* \\ (K); *septįni* / *kilųjometrai* | *mįška kėlis* \\ *tuks aiņu* || (K); *sąrgiėnė ėįę veiziėtė* || *i-dār tūokl* – *mūotrėškā* \\ (T), *žemālte* / *būva* | *ūok(s)* – *sėns kōņėks* \\ || (T).

Dažniau, negu „nežymimuoju artikeliu“, remos pabrėžiamos dalelytėmis *ne, ir, tik, gi, vis, dar, dangi* ir t.t. Jos gausiai vartojamos visų funkcinių stilių rašytinėje ir sakytinėje kalboje. Ryškų pavyzdį yra pateikęs dar F. Kuršaitis³². Ne mažiau ryškus pavyzdys būtų neiginys *ne*, kurį beveik visada turi remos centras, plg. *Ne vakare* \\ *aš ten buvau* || *Vakare* / *ne aš* \\ *ten buvau* ||; *Vakare* / *ne ten* \\ *aš buvau* ||; *Vakare* / *aš ten* | *nebuvau* \\ || Kiti pavyzdžiai: *Aš pats* / *filmavau irgi* \\ || (B); *Ir darnan* \\ *jau aišku* || (B); *nu ir sušalt* \\ *galima* || (B); B. / *tai šitaip padarė* \\ *gi* || (B).

Tarmėse ne visos dalelytės vartojamos vienodai. Bendros visoms trims minimoms tarmėms yra *tr, jau: n'adabarin'ai* / *šnies* | *sanšbiñai* \\ – *jau* || (M); *tāk'a* / *jau būvā* / *ti jau* | *ažūv'asta tāk'a madā* / *jau* || (M), *dabaš* / *kaip-kas-dirba* / *šįnat* | *teip* / *i uždirbam* \\ || (K); *kai st'pras* / *sveikas* / *ta niėka i-baisaūs* \\ || (M); *ta ūns gābōš* / *i-bōļa* \\ || (T); *a-ka-dārņos tiēšus* / *dārņos-jau i-vāks* \\ || (T). Įvairiau vartojamos dalelytės *gi* ir *juk*. Dalelytė *juk* (jug) vartojama šiaurės vakarų Lietuvoje (Tirkš-čiuose), o *gi* – šiaurės rytų (Mielagėnuose): *jug pākīr* \\ *tāmē miēstē* \\ || (T); *mōš i-mōš* / *tō būoba ūns jug k'āūrā* \\ || (T); *nu* / *ī tadū nuvaž'āvam v'a sūdan* \\ *gi kamāj'sun* ||; (M); *ā k'atur'ālik'uos* / *m'ātuos* | *vainā* \\ *gi prazdie* || (M); *nu-dī* / *kiek-s'uvai* \\ *gi su-diedi* || (M).

Beletristikoje ir dramose reimai paryškinti vartojamos labai įvairios dalelytės – ir postpozicinės, ir prepozicinės, po vieną ir po dvi: *Metas* / *būtų* | *jau namo* \\ *vaziuoti* || (L-ŽB, 80); *Užauginti vaikai* / *mūsų tik ašaras* \\ *geria...* || (ŽNS, 422); *Ir daili gi buvo skaisti jauna Kirklio martelė* (KDS, 33); *Teranda vien tik pelenus toje vietoje, kur mes gyvenom* (KDS, 32); *Buvo dar ir dukrė Ona* (VRT, 132).

Mokslinėje kalboje dažniausiai prieš reimą eina dalelytė *ir*: *Jis lieka* / *čia* | *ir menininku* \\ || (FI); *Solovjovo pažiūrose* / *yra nemaža ir prieštaravimų* \\ || (FI); [Žemesnės terasės paviršiuje yra likę senųjų kopų, dabar sutvirtintų, augalijos]. *Jų tarpe yra ir žinomasis Birutės kalnas Palangos kurorto parke* (FG I, 143).

Temą gali pabrėžti kai kurie įvardžiai ir įvardžiuotiniai vardažodžiai (būdvardžiai, skaitvardžiai, dalyviai ir t.t.).

Tautosakoje ir buitinėje kalboje daiktavardžio priklausymą temai dažnai rodo įvardžiai *tas, ta*, atliekantys žymimojo artikelio funkcijas, pvz.: [Ji paėmė miežių, pamerkę]. *Pamirko tie miežiai*.

³¹ Apie pagalbinės aktualiosios skaidos reiškinio priemones kitose kalbose žr. П. А. Дамец, *мин. veik.*, p. 24–25; И. Распопов, *мин. veik.*, p. 146–148; Л. Бархударов, *Структура простого предложения современного английского языка*, М., 1966, p. 189–192.

³² „Wenn der Satz“ich habe das auch gesehen“ ausdrücken soll „nicht etwa bloß gehört“, so heißt er litt. *āš tai iš macžiaū*. Aber soll damit gesagt sein: nicht bloß andere, sondern auch ich, so muß er litt. heißen: *iš āš tai macžiaū*, nicht etwa *āš iš tai macžiaū*, das hieße „neben manchen andern Dingen habe ich auch dieses gesehen“ (F. Kurschat, *min. veik.*, p. 441).

[Paėmė, po karštu pečiumi papylė]. *Tie miežiai susprogo. Tai jau tie miežiai nebedigs* (LTIV, 19). [Aš tai, prisimenu, buvom neseniai Vido draugo veselioj]. *Tas draugas į irgi yra iš Telšių* (B).

Įvardžiai *tas, ta* artikelio reikšme sistemingai vartojami, atrodo, ne visose Lietuvos dalyse, o tik vakarinėse tarmėse: *i-t ėva\ tįnāi turėje || tas-tėvas\ ė numire\ ||; išėnu\ tie-vaikaj\ paliėku\ senis\ vienus\ || tie-sėnį\ varkstu\ bidavoji\ || (K); tas-ālbinis\ su toū-dūgakāūs'ō\, || vė tās\ su tiok'ō tōū-vēl'n'ō trāktuor'ō\ || (T); nō-tiūs kārves\ baūb\ tūo-kāitiē\ tuō-zemlėnkūo\ baūb\ || tūos-kārves\ || (T).*

Mokslinėje literatūroje temų pabrėžimo įvardžiai vartojami įvairūs: dažnai to paties autoriaus kalboje ar rašinyje vienoje vietoje vartojami įvardžiai *tas, ta*, o kitoje – *šis, šitas*: *Bet ši\ visuotinės vienybės koncepcija\ vis\ dėlto\ nepašalino\ Solovjovo dualizmo\ || Ypač šis dualizmas\ toliau pasireiškė jo pasaulinės sielos koncepcijoje\ || (FI); [Pati formanto -(i)ui prieveiksmių darby ir morfologinė sudėtis labai įvairi ir dažnai individuali]. Šis formantas sieja į didžiulį būrį daugelį atskirų prieveiksmių tipų...* (GK, 130).

Nors pagalbinės aktualiosios skaidos reikšimo priemonės vartojamos palyginti sistemingai, vis dėlto jos nėra tokios svarios, kaip intonacija ir žodžių tvarka. Pagalbinės priemonės daugiau tik individualizuoja – sukonkretina, apibrėžia – aktualiosios skaidos komponentus³³. Pagrindine priemone visais atvejais lieka žodžių tvarka ir intonacija (tiksliau sakant – abu komponentai drauge).

Kaip matome, lietuvių kalboje intonacija ir tam tikros leksinės bei gramatinės priemonės (ypač žodžių tvarka) atlieka vieną svarbiausią uždavinį – tarnauja aktualiosios skaidos reikšimo priemone. Todėl joks žodžių tvarkos bei atskirų funkcinių stilių tyrinėjimas negali ignoruoti aktualiosios skaidos. Kiekvienas tyrinėjimas, neatsižvelgęs į šią svarbiausią funkciją, visada liks abstraktus ir neteisingai atspindintis realius faktus, nepaisant medžiagos gausumo ir jos apdorojimo kruopštumo. Žinoma, tai nereiškia, kad aktualiąja skaida galima aiškinti absoliučiai visus žodžių tvarkos niuansus³⁴.

Santrumpų sąrašas

- B – Buitinė bendrinė kalba
BPV – J. Baltušis, Parduotos vasaros, II d., V., 1966, p. 482–487 ir 511–516. (Ištrauka iš knygos, skaityta autoriaus per televiziją 1968.III.6.)
CMD – P. Cvirka, Mažasis ir didysis, vaidina Vilniaus Valstybinio Akademino dramos teatro aktoriai, 1969.III.15. (Raštai, I, V., 1959, p. 271–278.)
CS – P. Cvirka, Superfosfatas, vaidina Vilniaus Valstybinio Akademino dramos teatro aktoriai, 1969.III.15. (Raštai, I, V., 1959, p. 191–201.)
CSD – P. Cvirka, Sielininkų daina, skaito R. Butkevičius, 1969.III.1. (Raštai, t. I., V., 1959, p. 41–47.)
DŽ – B. Dauguvietis, Žaldokynė, vaidina Vilniaus Valstybinio Akademino dramos teatro aktoriai, 1968.II.16. (B. Dauguvietis, Žaldokynė, V., 1967, p. 198–268.)
FGI – Lietuvos TSR fizinė geografija, t. I, V., 1958.

³³ Pjg. П. Адамец, min. veik., p. 36.

³⁴ Autorė dėkoja doc. J. Pikčilingiui, vadovavusiam šiam tyrinėjimui, ir doc. A. Piročkiniui, pasiūliusiam taiklų aktualiosios skaidos pavadinimą.

- FI – Doc. R. Plečkaičio filosofijos istorijos paskaita, 1968.XII.10. (Magnetofono įrašas.)
- GK – Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai, V., 1957.
- K – Kėdainiai.
- KDŠ – V. Krėvė, Dainavos šalies senų žmonių padavimai, V., 1957.
- KGP – P. Katilius, Geometrijos pagrindai, V., 1966.
- KS – V. Krėvė, Silkės, skaito J. Čepaitis, 1969.III.1. (V. Krėvė, Šiaudinėj pastogėj, K., 1921, p. 107–123.)
- KT – V. Krėvė, Tortas, skaito J. Čepaitis, 1969.III.1. (V. Krėvė, Likimo žaismas, V., 1965, p. 135–150.)
- LT III – Lietuvių tautosaka, III, V., 1966.
- LT IV – Lietuvių tautosaka, IV, V., 1967.
- M – Mielagėnai, Ignalinos raj.
- R – Sporto reportažų magnetofono įrašai.
- SB – I. Simonaitytė, Bevardė, skaito R. Paliukaiytė, 1969.III.8. (Raštai, VI, V., 1958, p. 45–53.)
- T – Tirkšliai, Mažeikių raj.
- Ž-LB – V. Žemkalnis-Landsbergis, Blinda – svieto lygintojas, vaidina Vilniaus Valsitybinio Akademinio dramos teatro aktoriai, 1969.III.2. (Rinktinė „Audroms siaučiant“, V., 1955, p. 79–135.)
- ŽNS – Žemaitė, Nelaiminga senelė, skaito S. Nosevičiūtė, 1969.III.8. (Raštai, III, V., 1957, p. 419–422.)

Актуальное членение, его роль и способы выражения в литовском языке

Резюме

В статье кратко излагаются основные принципы теории так называемого актуального членения фразы и предложения, более подробно рассматривается значение этого явления в структуре литовской речи (литературной и диалектной, письменной и устной). Основным средством выражения актуального членения в литовском языке является линейно-интонационная структура фразы: рема (новое, ядро) фразы выделяется при помощи нисходящего тона на центральном ее слове, тема (данное, основа) восходящим тоном или отсутствием выраженного движения тона. В нейтральной речи тема всегда находится перед ремой, в экспрессивной речи центральная часть ремы, как правило, переносится в начало фразы. Таким образом порядок слов в литовском языке является в основном свободным с точки зрения грамматики, но связанным с точки зрения контекста и экспрессивно-стилистических потребностей речи.

Вспомогательными средствами выражения актуального членения являются частицы, выделяющие, как правило, рему; „определенные артикли“ (в западных говорах) *tas, ta*, выделяющие, как правило, тему. Существуют и некоторые другие вспомогательные средства, служащие в основном для целей актуального членения.